

Ana-Mari Bošnjak
Goran Mijočević
Sveučilište u Mostaru / University of Mostar
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
anam.planinic@gmail.com
goran.mijocevic@ff.sum.ba

UDK 711.4 (497.6)

Pregledni naučni rad

RAZVOJ GRADOVA U BOSNI I HERCEGOVINI

URBAN DEVELOPMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Grad je nukleus Europe i žarište njenih gospodarskih, političkih, ekonomskih i kulturnih procesa pri čemu se razvoj gradskih formi prati kroz agrarno, industrijsko i informacijsko razdoblje. Za potrebe rada korišteni su različiti pristupi poimanju grada, s naglaskom na funkcionalnoj tvarnosti. Zbog ambicioznog vremenskog okvira zaustavilo se na identificiranju suvremenih tendencija i njihovih reperkusija na razvoj gradova. Segmentirajući vrijeme u najvažnije periode za razvoj gradova, promatra se utjecaj istočne i zapadne uljudbe na kompoziciju urbanizacije Bosne i Hercegovine kao i utjecaj suvremenih tendencija na konfiguraciju u vremenu ponovne remunicipalizacije. Prateći uspostavljenu matricu, daje se uvid u razvoj gradova u Bosni i Hercegovini i analizira prati li istraživačka jedinica europske trendove.

Ključne riječi: grad, urbanizacija, globalizacija, europeizacija, gradovi u BiH

Summary

The city is the nucleus of Europe and the focus of its economic, political, economic and cultural processes, with the development of urban forms being monitored through the agrarian, industrial and information period. For the purposes of this paper, different approaches to the notion of the city were used, with an emphasis on functional materiality. Due to the ambitious time frame, authors stopped at identifying contemporary tendencies and their repercussions on urban development. Segmenting time into the most important periods for the development of cities, the influence of Eastern and Western civilization on the composition of urbanization of Bosnia and Herzegovina is observed, as well as the influence of contemporary tendencies on configuration at the time of re-municipalization. Following the established matrix, an insight into the development of bastards in Bosnia and Herzegovina is provided and whether the research unit follows European trends is analyzed.

Key words: city, urbanization, globalization, Europeanization, cities in BiH

Grad – poimanje i teorijski pristup

Poimanje grada danas je toliko složeno da je gotovo nemoguće dati mu jedinstvenu definiciju. Proučavanjem grada kao kompleksnog društvenog fenomena s različitih aspekata bave se različite znanstvene discipline. U tom pogledu geografi, sociolozi, ekonomisti, urbanisti, povjesničari, politolozi i slični definiraju grad s vlastitih stajališta. Tako, na primjer, sociolozi u prvi plan stavljaju socijalnu strukturu i način života u gradu, ekonomisti posebnu pažnju poklanjaju gospodarskim i proizvodnim elementima, povjesničari proučavaju razvoj grada tijekom prošlosti, dok geografi poimanju grada pristupaju s nekoliko različitih stajališta. Najjednostavnije rečeno, gradovi bi se mogli shvatiti kao „ponajprije mjesta proizvodnje, razmjene i zadovoljavanja raznih usluga“ koji „tijekom razvoja mijenjaju svoje funkcije, značenje i izgled“ (Vresk, 2002: 1–3). Drugačiji rakurs na stvarnost ove invencije promišlja grad kao slobodu za odbjeglog kmeta nakon 101 provedenog dana u njemu, dok kasnija razdoblja još jasnije predočuju da je pored geografskog poimanja važno uzeti u obzir i ostala gledišta koja se bave društvenim fenomenima u ovom živom sustavu. Ili kako Castells poentira: „Urbane forme i funkcije se stvaraju i realiziraju interakcijom između prostora i društva, posredovanjem historijskog odnosa između ljudske svijesti, energije i informacije“ (Castells, 1983: XV).

Ovako poimanje grada nije jedinstveno, jer kao što je već napomenuto, teško je i dati jedinstvenu definiciju grada. No, ukoliko bi ga se pojnilo, kako je naglašeno u prethodnim redcima, treba istaknuti kako grad teško može postojati kao izolirana cjelina. U tom pogledu grad je nužno okrenut prema svojoj okolini. Iako su tijekom prošlosti gradovi bili odvojeni od svoje ruralne okolice gradskim zidom, ipak treba naglasiti kako je on sa svojom okolicom bio čvrsto povezan. Takvo što se najbolje može uočiti kroz razmjenu različitih dobara i usluga. Ruralno stanovništvo iz okolice u grad je dostavljalo, u najmanju ruku, poljoprivredne proizvode, sirovine, ogrjevni materijal, a iz grada dobivalo različite proizvode manufakturne ili obrtničke proizvodnje. Odnos grada i njegove okolice s vremenom se intenzivirao, a postao je sve jači s industrijalizacijom. Grad se na taj način počeo širiti u svoju okolicu. Taj proces suburbanizacije ili periurbanizacije u okolicu grada donosi vrlo složene socijalne, funkcionalne i fizionomijske promjene. Takve promjene postupno uklanjaju razlike između grada i njegove okolice i ne događaju se naglo, nego je riječ o dugoročnim procesima koji, ipak, nisu svugdje jednaki niti se isto poimaju (Vresk, 2002: 155–157).

Na odnos grada prema okolini koju on s razvojem urbanizira gleda se kao na komplementaran funkcionalan odnos unutar kojega postoje određene interakcije koje se mogu manifestirati na različite načine. Tako se stvara funkcionalna ili nodalna regija unutar koje se između grada i okolnog prostora odvija kretanje ljudi, robe i informacija. Svakako treba naglasiti kako je vrlo važno da određeni grad u okolnom prostoru ima žarišno značenje, odnosno da jednom gradu gravitira njegova okolica ali i regija. Međutim, treba istaknuti da utjecaji pojedinih funkcija između grada i okolnog prostora ili regije nisu svugdje jednaki ili, drugim riječima, utjecaj jedne funkcije ne mora nužno biti jednak utjecaju drugih funkcija u istom području ili regiji. Teoretski se može predstaviti da svako mjesto u određenom prostoru može biti čvorišno mjesto, s naglaskom da takva mjesta imaju ograničenu interakciju, za razliku od toga, u nodalnom sustavu smatra se kako su gradovi najvažnija čvorišta s najjačom interakcijom, što u konačnici dovodi do toga da nodalni sustav može odgovarati urbanom sustavu. Urbani sustavi uglavnom se poimaju kao skup gradova među kojima postoji određena interakcija, pri čemu se ističu njihova glavna obilježja kroz određene dimenzije kao što su horizontalna, prostorna i vremenska (više u Vresk, 2002: 199–212).

U konačnici treba istaknuti kako postoje i različiti stadiji urbanizacije, koji su se uglavnom sveli na tri. Prvi je preindustrijski koji karakterizira vrlo niska urbaniziranost, što prati i niska stopa urbanog stanovništva te dominacija primarnog sektora. Drugo razdoblje urbanizacije počelo je s razvojem industrijalizacije sredinom 18. stoljeća, te je dovelo do snažnih društvenih, ekonomskih i populacijskih promjena. Ovo razdoblje karakterizira razvoj sekundarnih odnosno industrijskih djelatnosti te jača koncentracija stanovništva u gradovima. Postindustrijsko ili tercijarno razdoblje predstavlja najviši stupanj razvoja urbanizacije. U ovom razdoblju presudnu ulogu imaju tercijarne djelatnosti koje uglavnom slijede koncentraciju stanovništva, koje u ovom razdoblju velikom većinom živi u gradovima ali se također preseljava iz grada u okolicu (Vresk, 2002: 19–20).

Postindustrijski gradovi kao lokalizacija globalizacije i europeizacije

Kroz promatrana razdoblja gradovi su evoluirali u središta društvenog, gospodarskog i kulturnog života, baštine i tradicije. Stoga umreženi svijet u kojem živimo jest topografija gradova i njihove periferije (Banovac, 1997). Grad u doba globalizacije nije odvojen ni od svoje funkcionalne nužnosti (Castells, 2000: 420), naprotiv profitira od uzročno-posljedične veze između disperzije ekonomskih snaga i disperzije političke moći (Stoner-Weiss,

1997). Globalizacija, kao suvremeni imenitelj ove veze, proces je koji se događa u području ekonomije, politike, kulture i svega zahvaćenog daljnjom diferencijacijom i uvijek je lokalizirana u određenom lokalitetu. „Fokusiranje na gradove omogućuje nam, k tome, da zahvatimo ne samo više nego i niže tokove globalizacije. Te lokalizirane forme, dobrim dijelom, jesu ono što globalizacija zaista jest“ (Sassen, 2003: 16). Sassen grad ne smatra samo odrazom globalizacije već i njenim izrazom. No, često se ista promatra i kao egzistencijalna ugroza grada kakvog danas poznajemo.

Grčkog „agrarnog građanina“ zamijeniti će srednjovjekovni trgovac i zanatlija koji će evoluirati u dionika internacionalne podjele rada oslobođenog od „teritorijalne klopke“ koji komunicira u globalnom, a djeluje u lokalnom društvenom konstrukt (Blanquart, 2003). Stoga će i morfologija grada imati novo žarište – „značajno mjesto“ agore i crkve zamijeniti će trgovački centar (Blanquart, 2003), potpuno arhitektonsko-urbanistički uronjen u logiku tržišta (Castells, 2000) i potrebe konzumerizma „jer se komercijalizirana kultura efektivnije prodaje kada dobije posebnost lokalnog konteksta“ (Harvey, 1994: 373). Riječ je o novom urbanom obliku čija je „značajna osobina da su na globalnoj razini povezani, a lokalno, fizički i društveno, iskopčani“ (Castells, 2000: 428). Urbani prostor, ne slijedeći više koncentrične matrice, nastavit će se razvijati „u obliku traka i kuloara“, a „decentraliziran i razvučen, urbani prostor se raspačava: sve je tu, ali na hrpi, nesređeno“ (Blanquart, 2003: 107).

Znači li to da će se u gradu i dalje događati, kako će reći Weber (2014), „sve“ – „vlast, politika, moć, organizacija, autoritet, društveni sukobi“ (Weber, 2014: 11)? Europski gradovi su se već u prošlim stoljećima etablirali kao svojevrsni nukleus gospodarskih, političkih, ekonomskih i kulturnih procesa zahvaljujući urbanizaciji i globalizaciji. Europeizacija kao nova tendencija značila je nastavak svojevrsne urbane koncentracije.

Istraživači europeizacije gradova (Marshall, 2005.; John, 2000.; Kern, 2007.) odvajaju je od europeizacije ostalih teritorijalnih razina, ostajući uz mrežna povezivanja i nove oblike upravljanja: „...preuzimanje europskih normi partnerstva olakšalo je participativne načine rada...“ (Marshall, 2005: 679). Međutim, grad nije samo objekt europeizacije već sve istaknutiji subjekt. Kern (2007) smatra da time analiza europeizacije gradova predstavlja izazov jer zahtijeva razumijevanje dinamičnog odnosa između institucija EU-a, njezinih država članica i oko 100.000 lokalnih vlasti u državama članicama

(Kern, 2007).¹ Pozicioniranje grada u tim procesima promatra se i kroz određene aktivnosti regionalnih vlasti, uz davanje primata gradu u politikama kao što su zaštita okoliša i održivi razvoj. Idući korak dalje, Keating (1998) tvrdi da je regionalizam gradove stavio u srž nove regionalne politike te su u mnogim državama članicama motor regionalnog razvoja. Nastala situacija učinila je grad neizostavnim dijelom Regionalne politike EU jer „se u središtu uspješnih regija nalaze uspješni gradovi“ (Juras Antić, 2012: 484).² Kao plod integriranja politike urbanog razvoja nastala je urbana pravna stečevina (ibid.): Europska urbana povelja iz 1992. godine koja imenuje gradove osiguravateljima osnovnih prava za život (CLRAE, 1992),³ te Povelja iz 2008. godine koja slavi razlike europskih gradova i njihove perspektive kao novih „inteligentnih“ prostora. Grad se potvrđuje kao trasa najvažnijih transformacija i suvremenih tendencija društva (CLRAE, Rec 251/2008). Signifikantno, grad sutrašnjice, zamišljen je na tragu Levyjeve sukcesivne tipologije prostora: on je od prostora zemlje i teritorije sazio u prostor robe, a budućnost mu je u prostoru znanja.

Zahvaljujući umrežavanju i novoj vrsti upravljanja gradovi su u procesu europske integracije postali čvorišta tokovima informacija s novim adresama u Bruxellesu, angažmanima u Eurocitiesu i drugim organizacijama. I dok se u početku urbanizacije grad promatrao kao otklon od zajedništva (Gesellschaft), danas se razumijeva kao povratak zajednici – sveprisutni odgovor na kulturne, ekonomske i demografske deficite. To je ujedno i odgovor na pitanje hoće li bedemi utvrđene socijalne strukture izdržati pred dominantnim komunikacijskim mrežama koje su stvorile „planetarnu agoru“,

¹ John (2000) smatra da je najznačajniji kontrast između profesionaliziranih birokratskih gradskih lokalnih vlasti Švedske, Finske, Njemačke i Nizozemske, te fragmentiranih, slabih i klijentističkih Španjolske, Francuske, Italije, Grčke i Portugala čiji jazovi mogu biti smanjeni tek snažnim europskim pritiskom (John, 2000: 877). Stoga je uloga gradova u odlučivanju o socijalnim, gospodarskim i sl. politikama određena različitim domaćim državnim tradicijama koje posredno oblikuju utjecaj i sudjelovanje gradova na europskoj sceni. Slab utjecaj na nacionalnom nivou primamljivim čini nove forme na supranacionalnoj razini. Marshall (2005) navedenu tezu dokazuje na njemačkim gradovima koji bilježe loš odaziv na europeizacijske izazove, naspram britanskih za vrijeme vladavine M. Thatcher koji se dobrovoljno europeiziraju.

² Inicijative poput INTEREGA i URBANA i njihove suvremene inačice usmjerene su na transnacionalnu, prekograničnu i međuregionalnu suradnju te ulaganje u gradove s velikim problemima. Implementirane u Regionalnu politiku EU u proračunskom razdoblju 2007.–2013., ojačale su urbanu dimenziju ove politike.

³ Autor Povelje je Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Europe. Povelja se sastoji od Europske deklaracije o ljudskim pravima u gradovima služeći se njome kao polugom razrade temeljenih načela urbanih politika. Promovira održivi razvoj, estetski izgled grada koji će ogledati europsku povijest i kulturu, socijalnu i sustavna sigurnosna zaštitu, zajedno s multikulturalnom integracijom, ekonomskim rastom i razvojem gradova (CLRAE, 1992).

a od čovjeka učinile „suvremenika svih događaja iz svih vremena“ (Banovac, 1997: 24), odnosno hoće li deterritorijalizacija značiti za grad repete s početka nacionalne države. Čovjek, sada povezan sa svačim „jer se sve odvojilo od tla“ (Blanquart, 2003: 105), živi u globalnom selu, ali predodžba o globalnom selu nije porušila grad koji prati suvremene tendencije. Brzina je prozrela tek one koji nisu mogli pratiti nametnuti tempo i dinamiku.

Društveno-povijesni pregled razvoja gradova u Bosni i Hercegovini

Tradicionalna periodizacija razvoja države i društva Bosne i Hercegovine pretpostavlja povijesnu rutu koja se kreće od ilirskog i antičkog doba preko srednjovjekovne Bosne, osmanlijske i austrougarske vlasti, do ujedinjenja južnoslavenskih prostora i jugoslavenske federacije te dalje do samostalnosti. Međutim, dok su u antičkom gradu znanstvenici prepoznali tvorevinu, ali istovremeno i tvorca novog uređenja (Blanquart, 2003: 19), odnosno s „uključivanjem grada u veliku helenističku ili rimsku državu“ (Weber, 2014: 54), u Bosni i Hercegovini romanizacija nije doživjela uspjeh na lokalnoj ravni. „Ustvari, organizacija uprave i života u jednom naselju zavisila je od njegovog ranga i statusa. Neki gradovi su uživali veću, a neki manju autonomiju. Najveći rang su imali gradovi kolonije. Oni su imali potpunu samoupravu u rješavanju lokalnih poslova, nisu plaćali poreze i sl. Na prostoru naše zemlje taj rang su imali gradovi Domavija kod Srebrenice, Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva i grad Col. Ris... koji se nalazio na mjestu današnje Rogatice“ (grupa autora, 1998: 34). Anđelić (1982) će utjecaj Carstva Rimljana prepoznati u predfeudalnoj, odnosno ranofeudalnoj fazi, na shemi teritorijalno-političke organizacije. Podjela na zemlje, župe, seoske općine i vlastelinstvo odgovara „kako prijelaznom društveno-ekonomskom sistemu tzv. vojne demokracije tako i upravno-političkoj organizaciji pograničnih dijelova bizantijskog carstva“ (Anđelić, 1982: 9).

Geografski se navedena teritorijalno-politička organizacija širila sa ekspanzijom Bosanske Banovine/Kraljevstva tijekom srednjeg vijeka u svim pravcima. Preciznije, u periodu od X. do XV. stoljeća područje današnje Bosne je bilo podijeljeno na sedam regionalnih cjelina – centralnu Bosnu (pratila tok rijeke Bosne), Soli, Usoru, Donje Kraje, Završje, Gornje Podrinje i Polimlje i regiju Huma. Okosnicu je činilo područje sarajevsko-zeničke kotline, a za Kulina bana povezana je sa Usorom, Soli i Donjim Krajevima (Ćirković, 1964: 72–75). Udvostručene granice se proširuju za vrijeme Stjepana II. Kotromanića koji osvaja Hum, Završje i Krajinu te granice Bosanske Banovine dolaze do mora (Ćirković, 1964: 92). Njegov sinovac, prvi bosanski kralj Tvrtko I. nova prostorna širenja je nastavio prema istoku,

gdje osvaja Podrinje, na jugu Trebinje, Dračevicu i Konavle (Perojević, 1991: 310). Granice su bile veće nego ikada prije, a pred kraj svoje vladavine Tvrtko I. ovladava Hrvatskom i Dalmacijom (njegovu vlast nisu priznali Dubrovnik na jugu i Zadar na sjeveru). U razvoju gradskih naselja na prostoru Bosanske Banovine/Kraljevstva najranije se javljaju trgovi (Drijeva, Ostružnica, Fojnica, Prača, Srebrenica, Goražde, Foča i slično). Takvo što je sasvim jasno jer se određena trgovačka razmjena iz ranijih vremena, a najkasnije od kraja 12. stoljeća, morala negdje obavljati. Tijekom druge polovice 14. stoljeća formirana su naselja trgovaca i obrtnika u podgrađima (Podvisoki, Podborač, Podvišegrad), a ona se u 15. stoljeću nazivaju varoš ili burg. Stoga, trgovi kao mjesta na kojima se obavlja povremena trgovačka aktivnost, a vjerojatno i jedan dio prirodne razmjene, predstavljaju najstarije tipove naselja. Viši stupanj razvoja naselja predstavljaju spomenuta podgrađa i burgovi, koje karakterizira i veća razina gospodarske aktivnosti, ali i stacionirana trgovina, te trgovačka i obrtnička naselja, kao i utvrđenja, koja će se javiti kasnije i kod trgova (Kovačević-Kojić, 1978: 139–141).

Nakon propasti Kraljevstva 1463. godine i pola stoljeća teritorijalne raskomadnosti između Osmanlijskog Carstva i Ugarske Kraljevine započinje nova faza u razvoju koja će utjecati na kostur državnog uređenja i teritorijalno-administrativne organizacije vlasti. Iste godine je uspostavljen Bosanski sandžak kao oblik vojne, administrativne i političke organizacije osmanlijske vlasti na bosanskohercegovačkom teritoriju. Daljnjim osvajanjima došlo je do uspostavljanja novih sandžaka – Hercegovačkog (sa središtima u Foči, Pljevljima, zatim u Mostaru) uspostavljenog desetljeće nakon, Zvorničkog uspostavljenog 1483. godine (oblast sjeveroistočne Bosne i Posavina), a malo više od pedeset godina je trebalo da bi se uspostavio Kliški sandžak koji je obuhvaćao segmente Hrvatske i današnje livanjsko područje (Šabanović, 1982). Iduća teritorijalna ekspanzija odvela je do osnivanja Bihaćkog sandžaka 1592. godine. Prethodno navedeni sandžaci su bili posebni oblici vojno-administrativne organizacije kojima su temeljne upravne jedinice bile nahije nastale iz starih srednjovjekovnih župa. Gdje nisu postojale stare župe, nahije su ime nosile po utverdama. Sandžaci su se u početku osmanlijske vlasti dijelili na nahije koje su bile sinonimne s terminom vilajet. Relativno trajne teritorijalne sudske jedinice kadiluci bili su veza između nahija i sandžaka (više u: Šabanović, 1982).⁴

⁴ Najveća teritorijalno-upravna jedinica bosanski beglerbegluk je osnovan 1580. godine, nakon 117 godina osmanlijske vlasti. „Bosanski beglerbegluk je osnovan izdvajanjem bosanskog, hercegovačkog, kliškog, pakračkog i krčkog sandžaka iz rumelijskog, te zvorničkog i požeškog sandžaka iz budimskog beglerbegluka. Središnji sandžak ovog ajaleta postao je raniji bosanski sandžak“ (Šabanović, 1982: 77). beglerbeg je bio na čelu ove upravne jedinice. Bosanski alajet je potkraj XVIII. stoljeća bio sastavljen od bosanskog,

Gradovi su bili središta vojne i upravne organizacije osmanlijske vlasti. Sarajevo, Banja Luka, Travnik, Foča, Mostar, Zvornik, Livno i Bihać dobivaju važne objekte gradskog života (tekije, džamije, kupališta, tržnice, mostove, vodovode) i postaju centralne gravitacijske zone svoga okruženja nastavljajući sa srednjovjekovnom tradicijom tek kontinuitet naziva mjesta, a ne načina života (Hadžibegović, 2004: 11). Gradovi su se klasificirali na utvrđena mjesta (palanke) i gradove otvorenog tlocrta (varoši, kasabe i šeher), a njihov urbanistički plan na poslovni dio (čaršije) i stambeni (mahale) (ibid.). Povlašten status Sarajeva nagrada je za pomoć koju su pružili osmanlijskim osvajanjima te su imali pravo imenovati gradonačelnika (Malcolm, 1995: 123). Mostar nije imao službenu povelju kojom je utvrđen samostalni status, ali po društveno-političkoj moći se našao odmah iza Sarajeva.

Roth (2012) smatra da se repovi turske okupacije i dalje artikuliraju na lokalnoj ravni gdje je vojna i civilna, svjetovna i duhovna, zakonodavna, izvršna i sudbena vlast personalizira u istoj osobi, „zahvaljujući osmanskoj vlasti, u centru života, i svih socijalnih aktivnosti, bile – i u velikoj mjeri ostale – manje socijalne jedinice, porodice i familija, seoska zajednica (i možda nekoliko susjednih naselja). Veće teritorijalne ili političke jedinice bile su pod vlašću stranih, osmanskih zvaničnika, tako da je identifikacija sa regionom teško mogla da se razvije...“ (Roth, 2012: 77).

Poslije četiri stoljeća osmanlijske vladavine, sa završetkom Berlinskog kongresa 1878. godine, u povijest Bosne i Hercegovine se uključuje Austro-Ugarska Monarhija. Ilijaz Hadžibegović (2004), istražujući gradove u ovoj periodizaciji, pronalazi da je od 66 gradskih općina 46 imalo osmanlijsku

hercegovačkog, zvorničkog i kliškog sandžaka. S tim da se bosanski sandžak proširio poslije ukidanja novopazarskog sandžaka 1817. godine, kliškog 1826. godine i zvorničkog sandžaka 1832. godine. S druge strane, Hercegovina će postati samostalan ejalet.

Administrativna organizacija će ostati ovakva sve do reformi Omer-paše Latasa sa sredine 19. stoljeća koji je bosanski ejalet podijelio na sarajevski, travnički, banjalučki, zvornički, bihaćki i novopazarski kajmakamluk, a hercegovački na mostarski, trebinjski i pljevaljski. Kajmakamluci su bili podijeljeni na niže upravne jedinice – srezove. Pored centralizacijskih tendencija ove reforme, mijenja se i upravni personalni kapacitet – na čelo upravno-administrativnih jedinica dolaze Osmanlije. Reforma je zahvatila i vakufe, vjerske zaklade koji su embrionalni oblik javnih službi. Uz cehove i kulturne službe, činili su neformalnu mrežu koja je pružala lokalne usluge, a koja će sada biti centralizirana i pod nadzorom ministarstva vakufa smještenog u Stambolu (Hadžibegović, 2004). Posljednja administrativna reforma nastupila je s Uredbom o uređenju bosanskog vilajeta iz 1864. godine kojom će dva ranija ejaleta zamijeniti jedan, Bosanski vilajet, kao jedinstvena administrativna jedinica. Prema Ustavnom zakonu Vilajeta bosanskog (1867.) Bosna i Hercegovina je podijeljena na Banjalučki, Bihaćki, Hercegovački, Sarajevski, Travnički, Zvornički i Novopazarski sandžak. Potonji sandžak će Osmanlije 1877. godine pripojiti Kosovskom vilajetu.

upravnu tradiciju, dok su ostali stekli status u razdoblju od 1879. do 1910. godine. Točnije, status grada su stekli 23 naselja (Goražde, Rogatica, Vareš, Bos. Krupa, Drvar, Kulen-Vakuf, Sanski Most, Modriča, Maglaj, Srebrenica, Bugojno, Gornji Vakuf, Županjac (Duvno), Bos. Dubica, Bos. Kostajnica, Doboj, Kotor-Varoš, Prnjavor, Bileća, Gacko, Čapljina i Ljubinje), a tri ga izgubila (Izačić-grad, Gornja Tuzla i Počitelj) (Hadžibegović, 2004: 31). Za gradove započinje „era modernizacije i oblikovanja europskih pravnih modela“ (Hadžibegović, 2004: 9). Integracija u monarhiju smatrala se najvjerojatnijom ako se gradovi proniknu u središta gospodarskog i kulturnog razvoja. Gradovi u Bosni i Hercegovini, pod utjecajem svojih lokusa, različito su reagirali na vitalne promjene i sučeljavanje modernizacije i tradicije. Brojčani cenzus za labavu kategoriju gradova bio je 2000 stanovnika. Poseban status je imalo Sarajevo.⁵ Tuzla i Zenica su postali nalik europskim industrijskim gradovima, „dok je većina ostala u zanatstvu, sitnom poduzetništvu (s modernim zanatima) i pojačanoj trgovini i saobraćaju“ (ibid.). I dok je neosporno da pod austrougarskim upravljanjem dolazi do industrijalizacije, te se uz primarne, razvijaju i sekundarne djelatnosti, a željezničkim i cestovnim mrežama se bosanskohercegovačko eksploatacijsko polje povezuje u gospodarski sustav Monarhije, agrarno stanovništvo ostaje izrazito polarizirano. Polarizacija ovih socijalnih skupina bit će ključni rascjep gospodarskog razvoja Bosne i Hercegovine koja privatni kapital gotovo da nije poznavala.

Sljedeća faza i novi oblici teritorijalnog uređenja obilježeni su unifikacijom pod okriljem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca te versajske Jugoslavije. Propašću Monarhije Bosna i Hercegovina će u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca te potom versajskoj Jugoslaviji dobiti nove oblike unutrašnjeg teritorijalnog uređenja motivirane trendom unifikacije svega postojećega. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, prvoj zajednici južnoslavenskih zemalja, BiH je činila 20% cjelokupne države i „njena najnerazvijenija područja“ (grupa autora, 1998: 290). Agrarna reforma u zajednici s preko 86% poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu je provedena 1919. godine i njome su ukinuti kmetski odnosi, ali nije iznađen odgovor na tzv. beglučko pitanje što će značajno doprinosti polarizaciji i stupnju nerazvijenosti.

Razvoj gradova je zanemaren. Uredbom o podjeli zemlje iz 1922. godine teritorij Bosne i Hercegovine će biti podijeljen na šest oblasti: Tuzlansku, Sarajevsku, Mostarsku, Travničku, Bihaćku i Vrbasku oblast. Za razliku od

⁵ Austrougarska uprava je pridavala veliku važnost uspostavi gradske uprave u Sarajevu. Urbani i privredni razvoj Sarajeva imao je za cilj pokazati modernizaciju koju uvodi austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini. Simbol gradske uprave postaje novoizgrađena Vijecnica. Više u: Pejanović, 2015: 161–162.

oblasti, 51 srez je djelovao isključivo kao organ državne uprave. Obrazovano je 2228 općina kao osnovnih jedinica lokalne samouprave čiji će broj kroz naredno desetljeće rapidno opadati i zaustaviti se na 399 općina i 4 grada (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla) (Pejanović, 2015: 164). Nadalje će se s Kraljevinom Jugoslavijom⁶ uvesti administrativno-teritorijalna podjela koja je uklanjala sve povijesne posebnosti i cjelovitost teritorijalnih elemenata Kraljevstva. Od devet banovina imenovanih po lokalnim toponimima, teritorij Bosne i Hercegovine rasprostirao se u njih četiri: Vrbaskoj, Drinskoj, Primorskoj i Zetskoj banovini. Promijenjena teritorijalna uprava potvrđena je Oktroiranim ustavom (1931.) koji je promijenio samo formu – otvorena diktatura je zamijenjena ustavnom, a opća uprava se vršila u banovinama, srezovima i općinama.

Sa sljedećim ujedinjenjem južnoslavenskih prostora koje će označiti i pretposljednju fazu periodizacije dolazi do „ubrzane industrijalizacije i urbanizacije“ (Musa, 2005: 83). Razdoblje koje je obilježeno administrativno-državnim i centralističkim upravljanjem iznjedrilo je brojne administrativno-teritorijalne promjene podjele. Zakon o teritorijalnoj podjeli s kraja 1945. godine je slijedio osmanlijsku, odnosno austrougarsku diobu, s tim što je uz šest ustaljenih okruga osnovao Dobojski okrug. Pored sedam okruga, organizacija teritorijalnih jedinica iz 1946. godine razlikovala je jedan grad u rangu okruga, 78 srezova, devet gradova u rangu sreza, te 1293 mjesna narodna odbora (Pejanović, 2015: 170). Izmijenjena je s Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli iz 1949. godine kojim su se obrazovale četiri oblasti s pripadajućim srezovima, Banjalučka, Mostarska, Sarajevska te Tuzlanska. „Zakonom o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1952. godine ukinute su oblasti, a Bosna i Hercegovina je podijeljena na 66 srezova, pet gradova i 418 općina, od kojih su 53 bile sa statusom gradske općine“ (Sadiković, 2009: 30). Donošenjem Općeg zakona o uređenju općina i srezova (SL SFRJ, 26/1955) započinje nova faza u razvoju komunalnog sustava:⁷ „Sistem samoupravljanja omogućio je

⁶ Prvi ustav jugoslavenske države, donesen na Vidovdan 1921. godine, ozakonio je centralističko uređenje, a Kraljevinu podijelio na okruge (koji važe kao oblasti), srezove i općine, koji su zajedno činili upravne i samoupravne jedinice. Umjesto Vidovdanskog ustava uslijedila je serija zakonodavnih akata koja je uključivala Zakon o nazivu i podjeli kraljevine na upravna područja (donesen 3. listopada iste godine). Prvim člankom toga zakona određen je službeni naziv države – Kraljevina Jugoslavija – u kojoj se opća uprava vrši u banovinama, srezovima i općinama. Općina je nominalno preživjela diktaturu, ali je izmijenjeni zakon o općinama i Zakon o ukidanju zakona o izboru organa oblasne, sreske i općinske samouprave ukinuo općinske skupštine učinivši općine apsolutno podređenim središnjim organima (Pejanović, 2015: 164).

⁷ Riječ je o novoj fazi u razvoju političkog sustava definiranoj kao period „radničkog samoupravljanja“, odnosno „društvenog samoupravljanja“ (Pejanović, 2015: 170–172). U

Jugoslaviji, kao jedinjoj socijalističkoj državi, da je u priličnoj mjeri sprovela tržišni sistem u privredi, a i određenu autonomiju u lokalnim zajednicama. Ova autonomija nazvana je komunalni sistem... Ova ideja se u praksi izjalovila u svoju suprotnost: nije prevladao komunalni sistem nad državom, već je država prevladala nad komunom, odnosno lokalnom samoupravom“ (Šmidovnik, 1999: 144).⁸ Ranije započeti proces okrupnjivanja osnovnih jedinica, koje su bez obzira na ruralne i urbane razlike imale istu organizacijsku strukturu, djelokrug, status i ovlasti, smanjit će broj općina sa 191 na 106. Dvije nove općine na području grada Sarajeva te općina Neum zaokružiti će broj općina za period prepun reorganizacija i redizajniranja (1946.–1990. godine).

Paralelno s permanentnom rekonstrukcijom zajednice i drugačijom politikom razvoja događa se urbanizacija i industrijalizacija Jugoslavije. „Industrijalizacija je dala nekoliko potpuno novih naselja u BiH kod kojih se demografski rast ogleda u podizanju potpuno novih planskih gradskih četvrti: Novi Travnik sa razvijenom namjenskom industrijom, Vitkovići sa tvornicom dušičnih gnojiva, Banovići na velikom rudokopu, Jablanica sa hidroelektranom“ (Musa, 2005: 84). Iako su se gradovi razvijali kao „općinska industrijska središta“ (Musa, 2005: 90), Jugoslavija kao indikacija utjecaja okruženja pokazuje obrasce niskog stupnja urbanizacije te je 1961. godine svega trećina ukupnog stanovništva gradska, a samo 9% stanovništva države živi u velikim gradovima (Stojanović, 1997: 254). Nizak stupanj urbaniziranosti bio je karakterističan za Bosnu i Hercegovinu koja je, unatoč procesu deagrarizacije i nastanku novih industrijskih središta, prema procjenama iz 1971. godine, imala svega četvrtinu urbanog stanovništva i jedan veliki grad, Sarajevo, s jako niskom koncentracijom stanovništva (5,4%) u usporedbi s ostalih deset velikih gradova Jugoslavije.⁹ Pored

lipnju 1950. godine usvojen je Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima koji ustavnim reformom iz 1953. godine dobiva svoju ustavnu osnovu. Nastali model komune bio je opreka sovjetskom modelu sveobuhvatnog državnog upravljanja i deklarativan pokušaj promoviranja načela supsidijarnosti (Šmidovnik, 1999).

⁸ Od Ustava SFRJ 1963. godine (SL SFRJ, 14/1963) javni poslovi u nadležnost lokalne jedinice su: osiguranje materijalnih uvjeta za rad i razvitak, usklađivanje razvitka društvenih i privrednih službi, budžetiranje, socijalne, kulturne i druge potrebe, opći interesi, organiziranje organa vlasti i društvenih službi i samoupravljanja, ostvarivanje sloboda i prava građana, sigurnost ljudi i imovine, osiguranje javnog reda i mira (SL SFRJ, 14/1963). Donošenjem novog Ustava iz 1974. godine (SL SFRJ, 9/1074) lokalni poslovi su postali svi društveni poslovi koji nisu u ustavnoj nadležnosti viših razina vlasti kakvih je prema procjenama Šmidovnika (1999) bilo svega 20% od državnog značaja.

⁹ Na području Balkana broj gradova s više od sto tisuća stanovnika od sredine prošloga stoljeća do 1970. godine je porastao sa 16 na 31, a do 1981. godine četiri su balkanska grada

Sarajeva, veće koncentracije gradskog stanovništva zabilježene su u Banjoj Luci, Mostaru, Zenici i Tuzli. Roth (2012: 96–97) navodi da je taj postotak gradskog stanovništva Istočna Europa dosegla dva desetljeća ranije. „Urbanizacija seoskih naselja kroz izgradnju puteva, škola, tvornica utjecala je na postotak male koncentracije urbanog stanovništva“ (ibid.). Do 1981. godine udio gradskog u bosanskohercegovačkom stanovništvu je bio 34,2% te je s Kosovom bila daleko ispod jugoslavenskog prosjeka (46,1%) (Stojaković, 1997). Zapadnoeuropski trendovi su izmakli, dogodila se „podurbanizacija“ (Konrad i Szeleny, 1977). Dinamički, proces je bio izrazito kompleksan, te pored različitih vidova urbanizacije usložen je i za neujednačeno definiranje i shvaćanje grada i diferencijaciju u njegovom razvoju.

Posljednja faza periodizacije je iznjedrila novi oblik političkog organiziranja Bosne i Hercegovine koja je nakon 529 godina obnovila svoju nezavisnost kao suverena država. Institucionalnim okvirom uspostavljenim Daytonskim mirovnim sporazumom Bosna i Hercegovina figurira kao država s dva entiteta, Federacijom Bosne i Hercegovine i Republikom Srpskom, koji su de facto lokus moći. Federacija Bosne i Hercegovine je dalje podijeljena na deset županija (kantona) s vlastitim zakonodavnim dijapazonom i organima vlasti, dok je Republika Srpska unitarna. Oba entiteta obrazuju općine kao osnovne jedinice lokalne samouprave. S tim da su Sarajevo, Mostar, Istočno Sarajevo i Banja Luka imali status grada.¹⁰ Teritorijalnu organizaciju iz prošlog razdoblja periodizacije promijenila je međuentitetska linija razgraničenja dodajući prijeratnoj formaciji 21 novu općinu. Odnosno, nakon rata Federacija BiH je brojala 78 općina, a Republika Srpska 64. Distrikt Brčko, na koji pretendiraju oba entiteta, pojavljuje se kao autonomna samouprava. Riječ je o snažnoj decentralizaciji do lokalne razine, koja je ostavila trajne posljedice na mrežu gradova, napose u slučaju Jajca, Stoca, Čapljine, Trebinja i Travnik, odnosno Brčkog, Banje Luke, Istočnog Sarajeva, Bijeljine, Livna, Širokog Brijega, Goražda i sl. (više u Musa, 2005).

premašila broj od milijun stanovnika te više od polovice balkanskog stanovništva živi u gradovima (izuzev Albanije) (Stojanović, 1997: 254–255).

¹⁰ Sarajevo i Istočno Sarajevo su podijeljeni na općine, a Banja Luka i Mostar nemaju takvu unutrašnju organizaciju. Preciznije, Mostar je bio podijeljen na šest općina do 2004. godine, koje su bile svojevrstne etničke enklave posve ovisne o međunarodnoj pomoći, a poseban trošak bila je glomazna birokracija u kojoj je postojao jedan zaposlenik na 189 građana umjesto predložene omjera 1:500 (Bieber, 2006: 66). Ni glavni grad nije ostao izvan unutarorganizacijskih, finansijskih i promjena samoupravnog djelokruga: „Sve bitne nadležnosti grada u prostornom i urbanističkom planiranju, osim donošenja regulacionih planova, ostale su u nadležnosti Kantona“ (Pejanović, 2015: 58).

Bosanskohercegovački gradovi u vrtlogu suvremenih tendencija

Postavlja se pitanje što bi za Bosnu i Hercegovinu značila drugačija institucionalna konfiguracija i oslanjanje na gradove kao nositelje razvojne politike i suvremenih tendencija. Dok su europski gradovi centri razvoja na čijim adresama živi 70% stanovništva, u Bosni i Hercegovini su i dalje u gotovo istom postotku naseljena ruralna naselja. Nadalje, iako dodjeljivanje statusa nije dobilo unificiranu matricu, u određenom smislu postoji ujednačenost kombiniranja broja stanovnika s površinom lokalne jedinice, urbaniziranosti naselja i gradskog stila života (Koprić, 2016), čemu se nerijetko pridodaje kompaktnost i centralnost naselja. Bosanskohercegovački zakonodavci su široko postavili osnovu za utvrđivanje statusa grada s davanjem primata populacijskom kriteriju.¹¹ Pored brojčanog cenzusa i administrativnog kriterija oba zakona sadrže arbitrarnu mogućnost uspostavljanja grada. Međutim, u pravnom smislu gradovi u Bosni i Hercegovini su ostali slabo zaštićeni. Ustav Bosne i Hercegovine samo izrijeком spominje glavni grad. Sarajevo, za razliku od ostalih glavnih gradova Zapadnog Balkana, nije dobilo posebnu zakonsku zaštitu (usp. Sadiković, Pejanović, 2014).

Unatoč tome, postavljene temporalne ljestve presumirale su gradove kao možebitne nositelje razvojne politike. U prilog tome je išla i rekuperacija gradova u posljednjem desetljeću. Inicijative su donijele status grada

¹¹ Prema članku 5. Zakona o principima lokalne samouprave u FBiH četiri su kriterija za dodjeljivanje statusa grada definiranog u stavku 1. kao „urbana, infrastrukturna cjelina povezana svakodnevnim potrebama stanovništva“ (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, broj 49/06): „Grad se, osim ustavom, uspostavlja federalnim zakonom na osnovu sporazuma o udruživanju dviju ili više općina, odnosno odluke općinskog vijeća općine koja ispunjava propisane kriterije stavka 1. ovog članka, a koja ima najmanje 30.000 stanovnika, odnosno u čijem gradskom središtu kao zaokruženom urbanom području živi najmanje 10.000 stanovnika. Grad predstavlja sjedište županija i u slučaju neispunjavanja uvjeta iz stavka 2. ovog članka. Izuzetno od uvjeta iz st. 1. i 2. ovog članka, gradom se može proglasiti općina od posebnog povijesnog i kulturnog značaja“ (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, broj 49/06).

Zakon o lokalnoj samoupravi RS u članku 10. definira kriterije za dodjeljivanje statusa grada: „(1) Urbanom području koje čini jedinstvenu geografsku, socijalnu, ekonomsku, povijesnu i teritorijalnu cjelinu sa odgovarajućim nivoom razvoja i ako: 1) ima više od 50.000 stanovnika i 2) u posljednje tri godine na osnovu odluke o utvrđivanju stupnja razvijenosti jedinica lokalne samouprave ima status razvijene jedinice lokalne samouprave. (2) Izuzetno od stavka 1. tačka 1) općina može steći status grada bez obzira na broj stanovnika, ako je stopa zaposlenosti na području općine iznad republičkog prosjeka. (3) Teritorija za koju se formira grad predstavlja prirodnu geografsku cjelinu, ekonomski povezan prostor koji posjeduje izgrađenu komunikaciju među naseljenim mjestima sa sjedištem grada kao gravitacionim centrom“ (Službeni glasnik RS, br. 97/2016 i 36/2019).

Trebinju, Prijedoru, Doboju i Bijeljini 2012. godine, zatim Tuzli, Bihaću, Zenici i Širokom Brijegu 2014. godine, Zvorniku 2015. godine, Livnu, Cazinu i Goraždu 2017. godine, Gradišci 2019. godine te Ljubuškom, Čapljini, Visokom, Gračanici, Gradačcu, Srebreniku i Živinicama u travnju 2019. godine. Budući da je riječ o monotipskoj organizaciji lokalne samouprave gdje je pravni status svim lokalnim jedinicama jednak,¹² logičan korak općina bio je zahtjev za promjenom statusa kojim prava, ali i obaveze ostaju jednake.¹³ Međutim, upitne su trenutne funkcionalne i strukturalne mogućnosti grada u vrtlogu suvremenih tendencija. Tome u prilog govori pokušaj Europske unije da prebaci pitanje regionalnog razvoja sa šest razvojnih regija, budući da je Republika Srpska odbila prijedlog i degradirala ga svaki put kad je došao na dnevni red, na gradove kao razvojne jedinice (Bojičić-Dželilović, 2013). Međutim, politički nišan na pitanju regionalizacije besubjektivnim je učinio regionalni razvoj, a grad kao izvršitelj radnje zapeo je u službi partikulariziranih interesa za očuvanjem statusa quo. Europeizacija se upisala kao još jedna dihotomija i procijep u sustavu koji je uspostavljen dugotrajnim i često traumatičnim povijesnim iskustvima gdje su dihotomiju „okupatori – potlačeni“ zamijenile dihotomije „elita – narod“ i „grad – selo“ (Roth, 2012: 306).

Zaključno, stupanj formalne urbanizacije evidentno raste, ali jednako kao i u drugim državama postsocijalističke tranzicije, najčešće je riječ o „falsificiranoj urbanizaciji“ (Koprić, 2016). Gradovi nisu zauzeli svoje mjesto u novoj „geografiji moći“ niti lokalizirali nove javne politike (v. Sassen, 2003). Umjesto pametnoga grada ovdje koristimo drugačije sintagme poput „istovremenosti neistovremenog“ i „modernizacije fasade“ (Roth, 2012: 96–97). Transformacija u koncept pametnoga grada nije samo preuzimanje složenog europskog diskursa već promicanje važnosti komunikacijske i informacijske tehnologije u razvoju grada, preuzimanje uloge u gospodarskom razvoju uz novi pristup koji neće biti koncentriran samo „odozgo prema dolje“ i centrirati samo najveće gradove i njihov intenzivan industrijski razvoj već i snažiti gravitacijsko polje s novim formama ekonomske, sigurnosne i uslužne domene (Koprić, 2016). U Bosni i Hercegovini gradovi još nemaju takve predispozicije i potencijal takvog *iskoristivog mjesta*.

¹² Poseban status imaju jedino glavni gradovi.

¹³ Razvijeni gradovi su postali ključni zagovaratelji uvođenja politipske organizacijske strukture lokalne samouprave, zajedno s epistemičkom zajednicom. S druge strane, sve je češći trend monotipska organizacija zarad suradnje lokalnih jedinica pri čemu se politipska organizacija zadržava radi „institucionalne inercije i tradicije“ (Koprić, 2016: 41). Međutim, u zapadnoeuropskim zemljama riječ je o formalnoj izjednačenosti i faktičkom protežiranju gradova koji se razlikuju u kulturnom, političkom i gospodarskom smislu.

Literatura

1. Anđelić, P. (1982) Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Svjetlost, Sarajevo.
2. Banovac, B. (1997) Modernizacijski procesi i oblici teritorijalne pripadnosti, Društvena istraživanja Zagreb/god. 6, br. 1 (27), str. 23–48.
3. Blanquart, P. (2003) Kroz istoriju grada do novog društva, Magna Agenda, Beograd.
4. Bojičić-Dželilović, V. (2013) Decentralization and Regionalization in Bosnia–Herzegovina: Context, Model and Implementation Challenges, u: Bertlett i sur. (ur.) Decentralization and Local Development in South East Europe, Palgrave Macmillan.
5. Castells, M. (1983) City and the Grassroots. A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements, Edward Arnold Ltd., Victoria, Australia.
6. Castells, M. (2000) Uspon umreženog društva, Golden marketing, Zagreb.
7. Ćirković, S. (1964) Istorija srednjovekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd.
8. Grupa autora (1998) Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
9. Hadžibegović, I. (2004) Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Institut za istoriju, Sarajevo.
10. John, P. (2000) The Europeanisation of sub-national governance, Urban Studies, 37 (5–6), str. 877–894.
11. Juras Anić, I. (2012.) Urbana politika kao dio regionalne politike u EU i Hrvatskoj, HKJU – CCPA, god. 12., br. 2., str. 463–488.
12. Keating, M. (1998) The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change, Edward Elgar, Cheltenham.
13. Kern, K. (2007) When Europe Hits City Hall: The Europeanization of Cities in the EU Multi-level System. Paper submitted for presentation at the 2007 Biennial Conference of the European Studies Association in Montreal.
14. Konrad, G., Szeleny, J. (1977) Social Conflicts of Under-urbanization, u: Harloe, M. (ur.): Captive Cities, Wiley, London.
15. Koprić, I. (2016) Institucionalno osnaživanje glavnog i velikih gradova u Hrvatskoj u funkciji jačanja njihovog kapaciteta za regionalnu suradnju, u: Osmanković, J.; Pejanović, M. (ur.). Mjesto i uloga gradova SEE (Jugoistočne Europe) u razvoju međuregionalne i međudržavne suradnje u okviru Dunavske i Jadransko-jonske evropske makroregije, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 39–57.
16. Kovačević-Kojić, D. (1978) Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Veselin Masleša, Sarajevo.
17. Malcolm, N. (1995) Povijest Bosne – kratki pregled. Dani, Sarajevo.

18. Marshall, A.J. (2005) Europeanization at the urban level: local actors, institutions and the dynamics of multi-level interaction, *Journal of European Public Policy*, 12:4, str. 668–686.
19. Musa, S. (2005) Razmještaj naselja u BiH, *Mostariensia*, br. 22; str. 81–96.
20. Opći zakon o uređenju općina i kotara, *SL SFRJ* br. 26/1955.
21. Pejanović, M. (2015) *Država Bosna i Hercegovina i demokratija*, University Press, Sarajevo.
22. Perojević, M. (1991) Ban Stjepan Tvrtko, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, HKD Napredak, Sarajevo, str. 286–312.
23. Rot, K (2012) *Od socijalizma do Evropske unije*, Biblioteka XX vek, Beograd.
24. Sadiković, E. (2009) Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini – između socijalističkog naslijeđa i evropskih standarda, *Godišnjak: BZK Preporod*, Sarajevo 2009, Godina IX, str. 26–40.
25. Sadiković, E., Pejanović, M. (2014), Model organizacije glavnih gradova zemalja centralne i jugoistočne Evrope. u: *Osmanković, J.; Pejanović, M. (ur.). Zbornik radova Forum gradonačelnika Jugoistočne Evrope*, Sarajevo.
26. Sassen, S. (2003) *Protugeografije globalizacije*, Multimedijalni institut, Zagreb.
27. Stojanović, T. (1997) *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*, Equilibrium Beograd.
28. Stoner-Weiss, K. (1997) *Local Heroes: The Political Economy of Russian Regional Governance*. Princeton University Press, Princeton.
29. Šabanović, H. (1982) *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo.
30. Šmidovnik, J. (1999) *Lokalna samouprava*, Univerzitetska knjiga, Sarajevo.
31. The Congress (1992) *European Urban Charter*. 18.03.1992.
32. The Congress (2008) *Recommendation 251 European Urban Charter II – Manifesto for a new urbanity*. 28.05.2008.
33. *Ustav SFRJ*, *SL SFRJ* br. 14/1963.
34. *Ustav SFRJ*, *SL SFRJ* br. 9/1074.
35. Vresk, M. (2002) *Grad i urbanizacija: Osnove urbane geografije*. Školska knjiga, Zagreb.
36. Weber, M. (2014) *Grad, Mediteran*, Novi Sad.
37. *Zakon o lokalnoj samoupravi*, *Službeni glasnik Republike Srpske* 97/16.
38. *Zakon o principima lokalne samouprave*, *Službene novine Federacije BiH* 49/06, 51/09.